

بررسی تطبیقی و تحلیلی گچبری در خانه های قاجاری اصفهان

* زهرا فنایی

** سید علی مجابی

*** دکتر حبیب الله آیت اللهی

چکیده: خانه‌های قاجاری اصفهان از جهات مختلفی از جمله تزئینات بکار رفته در آنها قابل بحث و بررسی می‌باشند. همه این خانه‌ها اعیانی و در مساحت‌های بزرگ و در مالکیت خاندان‌های سرشناس می‌باشند. قدمت برخی از این خانه‌ها به دوران صفوی بر می‌گردد که در عهد قاجاریه توسط بازماندگان مجدداً احیا گشته و هنوز نیز پابرجا هستند. برخی دیگر این خانه‌ها در دوره قاجار بنا شده‌اند. تعداد این خانه‌ها بیشتر است با این حال برخی از آنها نیز توسط صاحبانشان ویران شده‌اند. از این تعداد باقی مانده نیز برخی متروک و برخی دیگر مرمت شده و هم اکنون مسکونی می‌باشند.

آنچه در این خانه‌ها دارای اهمیت می‌باشد تزئینات بکار رفته در آنهاست که بر خلاف ادعاهای صورت پذیرفته در خصوص تزئینات معماری در عهد قاجاریه، اوج هنر این دوران را در تزئینات معماری نشان می‌دهد. ارسی‌های رنگی، پنجره‌های مشبک‌کاری شده، گچ بری و آئینه‌کاری، نقاشی‌های دیواری ظریف، کاشیکاری، حجاری، کاربندی و بالاخره نوع معماری شگفت‌انگیز این خانه‌ها تحسین هر بیننده‌ای را بر می‌انگیزد.

این نوشتار بصورت میدانی صورت گرفته و در آن سعی می‌شود پس از معرفی کلی این بناها و انواع تزئیناتی که در آنها بکار رفته است، هنر گچبری این ابنیه مورد بررسی مقایسه‌ای و تطبیقی قرار گیرد. برای این منظور تعدادی از این خانه‌ها را که دارای بیشترین تزئینات معماری هستند و بخصوص از نظر گچبری دارای گونه‌های متنوع و در سطح خوبی قرار دارند مورد بررسی و مقایسه قرار می‌گیرد.

واژگان کلیدی: خانه‌های قاجاری، اصفهان، تزئینات، معماری، گچبری

◆ مقدمه

خسارات زیاد و جبران نشدنی به کالبد این شهر وارد کرد. اما خانه‌های باشکوه و بزرگی نیز در این دوره توسط سرشناسان و بخصوص تجار در اصفهان ساخته شد از ویژگی‌های منحصر بفردی برخوردارند. تزئینات بسیار زیبا و مجلل از جمله کاشیکاری، گچبری، حجاری، آئینه‌کاری، مقرنسکاری، یزدی بندی و کاربندی، ارسی و پنجره‌های مشبک و ... از جمله عناصر بکار رفته در این بناها هستند که مورد نظر بحث ما می‌باشند.

در زمان حاضر ساخت و سازهای بی‌رویه و نوسازی خانه‌های قدیمی، باعث شده که بسیاری از خانه‌ها و منازل مسکونی باشکوه قدیمی ویران شده و از دست برود و به همین دلیل احیای خانه‌های قدیمی بجای مانده از عهد قاجاری در اصفهان در دستور کار قرار گرفته است.

در این نوشتار پس از شناسایی این خانه‌ها، خصوصیات بکار رفته در تزئینات معماری آنها معرفی گشته و سپس آن تعداد که امکان مطالعه و بررسی میدانی آنها میسر بوده است، انتخاب و تزئینات گچبری آنها با یکدیگر مطابقت داده شدند.

اصفهان از شهرهای مهم تاریخی ایران که در دوران صفویه به عنوان پایتخت انتخاب شد و به این ترتیب صاحب آثار کوچک و بزرگ بسیاری شد. پلها، کاخ‌ها، مساجد، بازارها و خانه‌های باشکوهی که شهر را به پنجره‌های رنگین در جهان مشهور کرده است. پس از دوران طلایی صفویه در هنر و معماری، به دلیل عدم امنیت ناشی از انتقال قدرت بین سلسله‌ها، داشتن حکمرانان نالایق، مهاجرت اقوام مختلف از شهر، استفاده از مصالحی که به مرور زمان به ویرانی بناها می‌انجامید، و همچنین عدم نگهداری و توجه کافی از خانه‌های قدیمی تعداد زیادی از آنها ویران و از بین رفت. از آنجایی که در هر دوره‌ای تدریجاً نوعی از معماری و نوسازی جدید انجام می‌گیرد که بیشتر تحت تاثیر عوامل فرهنگی و اقتصادی بوده است می‌توان چنین گفت که تحولاتی که در زمان قاجار و بخصوص ظل‌السلطان در اصفهان صورت گرفت، همچون افزایش جمعیت، گسترش تجارت خارجی، تورم قیمت‌ها، ارتباط و تأثیر از اروپائیان و مهم‌تر از همه تغییر اندیشه‌ها و افکار عمومی مردم،

* دانشجوی دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی دانشگاه شاهد، مربی دانشکده هنر، معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد. z_fanai@yahoo.com

** استادیار دانشکده هنر، معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد. پست الکترونیک: mojabibi@iaun.ac.ir

*** دانشیار دانشکده هنر دانشگاه شاهد. habib_ayatollahi@yahoo.com

◆ تزئینات در معماری اسلامی

شکوه و زیبایی معماری ایران بویژه در دوران اسلامی، به تزئین و آرایش آن بستگی دارد (کیانی، ۱۳۷۶، ۹). تزئینات در تمامی ادوار اسلامی رواج داشته و در هر دوره ای با امکانات آن روزگاران پیشرفت کرده است. این تزئینات جزء لاینفک و بخش عمده ای از معماری اسلامی را تشکیل می دهند. تزئینات می تواند شامل کوچک ترین اجزای معماری در ساده ترین شکل ممکن تا کلی ترین و عمده ترین بخش های معماری مانند گنبدها و شبستان ها با انواع و اقسام مصالح در پیچیده ترین شکل های مختلف هندسی و انتزاعی با روش های گوناگون باشد (مکی نژاد، ۱۳۸۷، ۹۷-۹۹).

هنرمند اسلامی با تاسی به مبانی دینی و اعتقادی تلاش نموده با کمک این تزئینات فضایی آرام بخش، روحانی و معنوی ایجاد می نماید (رهنورد، ۱۳۷۸، ۷۸). نیروی ماهر انسانی، مواد و مصالح و حکومت ها نقش عمده ای در تحولات تزئینات معماری اسلامی دارند. نقش افراد زبده و دارای هوش، استعداد علمی، هنری و مسلط در حرفه های هنری مختلف بسیار موثر و تعیین کننده است.

عمده ترین مواد و مصالح بکار رفته در تزئینات معماری اسلامی عبارتند از آجر، گچ، سنگ، کاشی که خصوصیات و کاربردهای متفاوت هر یک تأثیر مستقیمی در طرح و اجرای نقوش تزئینی داشته است. شیشه و چوب نیز از دیگر عوامل تزئینات معماری می باشند که برای تزئین درها و پنجره ها و آینه کاری بنا مورد استفاده قرار می گیرند. در معماری اسلامی فرق بین مواد و مصالح در نوع استفاده و نوع نقش ها بخوبی نمایان است. به عبارت دیگر هر طرح و نقشی ماده خاص خود را می طلبد (مکی نژاد، ۱۳۸۷، ۱۰۹).

◆ تزئینات ابنیه در دوره قاجار

حکومت ۱۴۳ ساله قاجار با حوادث متعدد سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، همچون حضور روس ها و انگلیس ها در جنوب و ورود غربی ها در ایران به جهت مقاصد مختلف، رفتن ایرانی ها به فرنگ، توسعه صنعت عکاسی، نساجی و چاپ همراه بوده است. این تحولات بر هنر این دوره مخصوصاً نقاشی، معماری و هنرهای مرتبط با آن تأثیر مستقیم گذاشته است. از این رو معماری دوره قاجار دچار دوگانگی است: از طرفی می خواهد پایبند سنت های ایرانی ماقبل خود باشد و از طرفی تحت تأثیر نفوذ معماری مغرب زمین قرار می گیرد و بنابراین معماری اصیل ایرانی رو به افول می روند. تزئینات در دوره قاجاری نیز در مرتبه پائین تری نسبت به تناسبات موزون و اندیشیده شده دوره های قبلی قرار دارد. تزئینات معماری گاه تا حد ابتذال سقوط

می کند و بی بندوباری، غلو ناشیانه و هرج و مرج، جایگزین تزئینات محدود و با وسواس دوره های درخشان پیشین بخصوص صفوی می شود.

تزئینات معماری در دوره قاجاریه اهمیت ویژه ای داشت. کاشیکاری، گچ بری، سنگ کاری، نقاشی روی گچ، آینه کاری و نقاشی روی چوب، عمده ترین تزئینات دوره قاجار را تشکیل می دهند. اکثر تزئینات این دوره همچون سایر زمینه ها به فراخور خود تحت تأثیر غرب قرار می گیرد. البته به جهت رنگ و تنوع موضوعات تحول نسبی پدید می آید. نقوش تزئینی عمده قاجار شامل اشکال انتزاعی، اسلیمی و ختایی، گل فرنگی، مناظر و شکارگاه، گلدان های پرگل و مرغ، تصاویر شاهان و درباریان و شاهزادگان، نقش شیر و خورشید و فرشتگان است. جنبه های طبیعت گرایانه و حالت تجمل گرایی نقش و نگارهای این دوره همراه با رنگ های تند، فضایی کاملاً دنیایی و متفاوت با دوره های قبل ایجاد می کند و آن حالت روحانی و معنوی در این آثار کم رنگ می شود.

در دوره قاجاریه آینه کاری به شیوه های مختلف رواج بیشتری پیدا می کند و بخش های عمده ای از قصرها و خانه های اشرافی با آئینه و شیشه های رنگین تزئین می شوند. اما آنچه در معماری قاجار در خور توجه است گچ بری های درون بنا و نقاشی روی آنهاست (آیت اللهی، ۱۳۸۰، ۲۹۹).

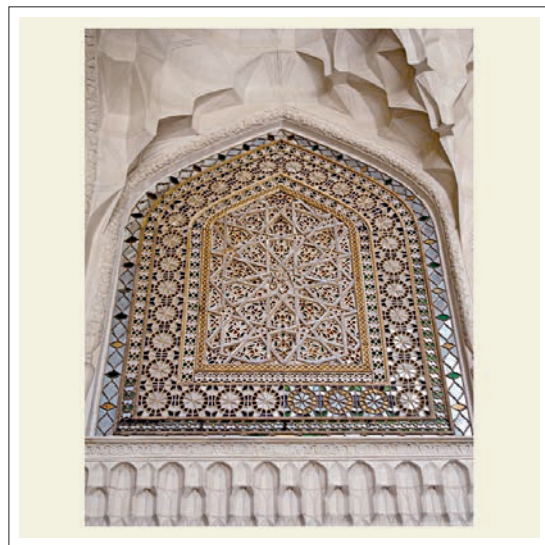
نقاشی های مناسب با گچ بری های زیبا و آینه کاری های رنگین دو هنر برجسته دوره قاجار به حساب می آیند. کاشی کاری ها در این دوره مشخصه ویژه ای دارد که با دوره های ماقبل و بعد از خودش فرق می کند. در دوره قاجار کاشی به مثابه یک بوم نقاشی بود که روی آن نقوش طبیعی، گل ها، میوه ها، موضوعات بزمی و رزمی نقاشی می شد (مکی نژاد، ۱۳۸۷، ۴۹).

در تصویر شماره ۱ بخشی از تزئینات خانه شیخ الاسلام آورده شده است که در آن یک پنجره سه لته ای دیده می شود. در ساخت این پنجره گره چینی دقیق و مشبک های پرکاری وجود دارد. و شبکه ها با شیشه های رنگی و آئینه به شکل معرق پر شده اند. در شمسۀ میانی این پنجره عبارت "یا خالق جهان" نوشته شده است که مشبک و معرق شیشه است. اطراف این پنجره گچبری ظریفی دیده می شود که مانند قاب پنجره را در بر گرفته است. خود پنجره در طاقچه ای قرار دارد که سقف آن مقرنس شده و در زیر آن مقرنس ها به شکل قطار بندی مشاهده می شوند. همانطور که در این تصویر دیده می شود در بخش کوچکی از یک خانه شاهد چند نمونه تزئینات هستیم که بخوبی در کنار یکدیگر قرار گرفته اند.

که در قرن نوزدهم در زمان حکومت قاجارها بوقوع پیوست که مهم ترین آن تماس با کشورهای اروپایی و تأثیرات ناشی از این تماس ها بر ساختار قدرت داخلی، ارزشها و اندیشه ها بود که باعث شدند شهر اصفهان متحمل خسارت های بی شماری شود که بخصوص از زمان حکومت ظل السلطان به بعد بخوبی در کالبد شهر احساس می شود.

اینیه مسکونی دوره قاجاریه بصورت های ساده یا مفصل، بنا به صنعت یا توان مالی احداث کننده، به جهت استفاده از مصالح نامطلوب مانند چوب، خشت خام و فقدان استحکام بر جای خود استوار نماندند. این خانه ها همه در بافت قدیم اصفهان قرار دارند. برخی مرمت شده و هم اکنون دارای کاربردی جدید می باشند. برخی دیگر در تملک بازماندگان قدیم یا مالکین جدید قرار دارند و هم اکنون مسکونی می باشند. ساکنین فعلی از کلیه قسمت های خانه استفاده نمی کنند و فقط توان بازسازی بخشی را داشته و برای سکونت مهیا نموده اند که احتمالاً به دلیل گرانی و هزینه های گزاف بازسازی بوده است. تعدادی دیگر از این خانه ها به کلی ویران شده اند و دیوارهای ویران شده از آنها باقی مانده است. در زمان حاضر ساخت و سازهای بی رویه و نوسازی خانه های قدیمی، باعث شده که بسیاری از خانه ها و منازل مسکونی باشکوه قدیمی ویران شده و از دست برود و به همین دلیل احیای خانه های قدیمی بجای مانده از عهد صفوی و بخصوص قاجاری در اصفهان در دستور کار قرار گرفته و هم اکنون شاهد چندین خانه تاریخی بازسازی شده می باشیم که دارای تمامی ویژگی های منحصر بفرد قدیم خود می باشند. برخی از این خانه ها مسکونی و برخی نیز توسط سازمان میراث فرهنگی به مراکز فرهنگی اختصاص داده شده اند.

در این نوشتار پس از شناسایی این خانه ها، چند نمونه را بطور تصادفی انتخاب کرده و به بررسی تزئینات گچبری و مقرنس کاری، مقایسه و مطابقتشان با یکدیگر پرداخته می شود. جدول (۱) تنها مشخصات عمومی ساختمان های مورد بررسی را نشان می دهد.

تصویر ۱: پنجره مشبک همراه با شیشه های رنگی و کره چینی و معرق شیشه و گچبری از خانه شیخ الاسلام.

♦ خانه های قاجاری اصفهان

در بررسی هایی که متخصصین و پژوهشگران در مورد واحدهای مسکونی اصفهان به عمل آورده اند این نکته مشخص می شود که در هر دوره ای تدریجاً نوعی از معماری و نوسازی جدید انجام می گرفته که بیشتر تحت تأثیر عوامل فرهنگی و اقتصادی بوده است.

در دوران صفویه معماری نیز همچون دیگر هنرها مورد توجه قرار گرفته و در کنار کاخ ها و پلها و بازارها و مساجد، خانه های باشکوه ساخته شده و اصفهان به شهر پنجره های رنگین در جهان مشهور شد. اما با اضمحلال صفویان و انتقال پایتخت و افول شهر اصفهان، شور و شوق عصر صفویه که در بسیاری آن را دوران طلایی معماری و سایر هنرها نامیده اند، به شدت نقصان یافت و مهاجرت ها و عدم امنیت ناشی از انتقال قدرت بین سلسله ها باعث شدند زمینه های تخریب خانه های باشکوه و مجلل فراهم گردد. بطوری که امروز در شهر اصفهان خانه هایی که متعلق به دوره صفویه باشد بسیار کم هستند. این مطلب علاوه بر مسائلی که مورد اشاره قرار گرفتند ناشی از تحولاتی است

جدول شماره ۱: مشخصات عمومی ساختمان های مورد بررسی^۱

ردیف	خانه ها	کل مساحت	تعداد طبقات	زمان ساخت	ثبت تاریخی
۱	زهتاب	۲۲۹۶۱/۸۰	۱	اوایل قاجار	
۲	قرزونیها/ حاج حسن غفوری	۶۲۱	۲	قاجار	۳/۱۱۶۱
۳	کهکشان	۱۵۹۲	۲	قاجار	
۴	صیفور قاسمی	۷۵۰	۲	صفوی و قاجار	
۵	لیاف	۴۰۰	۲	اواخر صفوی و قاجار	
۶	یداللهی	۱۴۵۵	۲	قاجار	۳/۱۳۴۱
۷	شیخ الاسلام		۱	صفوی و قاجار	۹۹۷

ردیف	خانه‌ها	کل مساحت	تعداد طبقات	زمان ساخت	ثبت تاریخی
۸	وثیق انصاری	۷۰۰ متر مساحت و ۱۲۰۰ متر زیربنا	۲	قاجاریه	۳/۱۲۵۱
۹	شیر محمدی / سرهنگ بخردی	۱۷۶۲	۱	صفوی و قاجار	۹۰۸۸
۱۰	ارسطویی	۳۷۵	۱	قاجار	
۱۱	امام جمعه	۱۷۶۲	۲	قاجار	۳/۱۱۵۱

اغلب بخش‌های نام برده شده را می‌توان در یک خانه قاجاری اصفهان مشاهده کرد و گاهی نیز برخی خانه‌ها فاقد یکی دو مورد مثلا بادگیر یا اصطبل هستند. اما کیفیت خاص معماری این خانه‌ها را نباید محصول وجود یا عدم وجود عناصر یادشده در آنها دانست، بلکه باید آنرا ثمره نظم، تعادل و توازنی تلقی کرد که بر طرح و ترکیب همه اجزاء خانه حاکم بوده است. همه فضاها و نماها اشکالی منظم و اندازه‌هایی متناسب دارند و در ترکیباتشان هندسه ای متقارن و متوازن وجود دارد. فضاها و نظم بین آنها در عین همسانی، متنوع اند. فضاها جهانی متعادل و هماهنگ و ایمن را بوجود آورده اند که به دور حیاط حلقه زده است.

در جدول شماره ۲ بررسی خانه‌ها از نظر داشتن فضاهای کاربردی صورت گرفته است. همانطور که گفته شد این خانه‌ها دارای بیشتر موارد موجود در فضاهای خانه‌ای سنتی هستند و برخی نیز اصطبل، بادگیر، حوضخانه، حیاط اندرونی و حیاط خدمه را نیز در خود جای داده اند. این مسئله به مساحت بنا نیز مربوط می‌شود. با توجه به جدول شماره ۱ می‌توان به این نتیجه رسید که خانه‌هایی که دارای مساحت کم هستند هم دارای همه فضاهای کاربردی و مورد استفاده و نیاز یک خانواده می‌باشند. خانه‌هایی مانند کهکشان دارای حداقل فضاها و خانه‌هایی مانند قزوینی‌ها، شیخ الاسلام و امام جمعه دارای چند حیاط و فضاهای اطرافش هستند.

برخی از خانه‌های مورد بررسی قرار گرفته در جدول شماره ۱ دارای زیرساخت‌ها و تزئینات دوره صفویه هستند و در دوره قاجار به روند تکامل خود ادامه داده، تزئینات قاجاری را نیز شامل می‌شوند. با بررسی‌های انجام شده این نتیجه بدست می‌آید که این خانه‌ها بدون توجه به مساحتشان دارای بیشتر بخش‌ها و ویژگی‌های معماری قاجاری هستند. نکته حائز اهمیت دیگر در بناهای قاجاری جایگزینی مشخصه برونگرایی به جای درونگرایی موجود در بناهای مسکونی پیشین ایرانی است. این ویژگی آرام آرام و تحت تاثیر فرهنگ و معماری غربی بخصوص در اواخر دوره قاجار بیشتر مشاهده می‌شود و به همین دلیل در برخی از خانه‌ها بخش‌های اندرونی وجود ندارد.

مهم‌ترین ویژگی که در خانه‌های قاجاری از نظر معماری وجود دارد وسعت زیاد این بناها می‌باشد. بخش‌هایی که در این خانه‌ها وجود دارد عبارتند از:
ورودی: شامل سردر، در ورودی، هشتی و راهرو ورودی.
حیاط: شامل حیاط اصلی خانه، حیاط خلوت، حیاط بالاخانه، حوض و باغچه

ایوان، ایوان ستوندار، ایوانچه و مهتابی^۲.
اتاقها: تالار، شاه نشین^۳، اتاق گوشواره^۴، پنج دری، سه دری، دو دری، سفره خانه^۵.
حوضخانه، سرداب و تالار سرداب.
آشپزخانه و دستشویی، حمام، کفش کن، راه پله، بادگیر، اصطبل

جدول شماره ۲: قسمت‌های متفاوت موجود در خانه‌های مورد بررسی

ردیف	خانه‌ها بخش‌ها	زهتاب	قزوینی‌ها	کهکشان	صیغور قاسمی	لباف	یداللهی	شیخ‌الاسلام	وثیق انصاری	شیر محمدی	ارسطویی	امام جمعه
۲	سردر	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۳	هشتی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۴	راهرو	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۵	حیاط	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۶	حیاط اندرونی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۷	حیاط خلوت	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*

ردیف	خانه‌ها		زهدتاب	قزوینی‌ها	کپکشان	صیغور قاسمی	لباف	یداللهی	شیخ‌الاسلام	وثیق انصاری	شیر محمدی	ارسطویی	امام جمعه
	بخش‌ها												
۸	حوض	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۹	باغچه	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۰	ایوان						*	*	*	*	*	*	*
۱۱	ایوانچه			*	*			*	*	*	*	*	*
۱۲	شاهنشین	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۳	اتاق گوشواره		*					*	*	*	*	*	*
۱۴	تالار	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۵	سفره‌خانه								*	*	*	*	*
۱۶	۵ دری	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۷	۳ دری	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۸	۲ دری				*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۹	زبرزمین	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۲۰	حوض‌خانه		*				*	*	*	*	*	*	*
۲۱	اصطبل		*				*	*	*	*	*	*	*
۲۲	بادگیر						*	*	*	*	*	*	*
۲۳	کفش‌کن	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۲۴	مهنابی								*	*	*	*	*

دوره قاجار نام برده شد. وجود حالت های تجمل گراییه باعث شد که خانه های اعیانی اصفهان در این زمان نیز از انواع تزئینات که بعضاً در کنار یکدیگر عناصر ناهمگونی بودند آکنده شود. برای مثال در یک خانه اعیانی قاجاری می‌توان انواع هنرهای نقاشی، گچ بری، نقاشی روی گچ، آینه‌کاری، شیشه‌بری‌های رنگین، مقرنس، آجرکاری، کاشیکاری، حجاری، مشبک روی چوب و سنگ و لایه چینی را مشاهده کرد.

آنچه مسلم است اینکه این خانه های اعیانی به جهت استفاده و بکار بردن عناصر تزئینی از آثار ارزشمند معماری محسوب می شوند این بناها آخرین ابنیه به جای مانده می‌باشند که تزئینات اصیل معماری ایرانی را در خود جای داده‌اند.

کاربرد گچ در دوره قاجاریه در تزئین بناها چه در سطوح دیوارها به عنوان گچبری، چه در تزئین طاق‌ها و طاقچه‌ها و بخاریها به صورت کار بندی^۶ و چه در ترکیب با سایر تزئینات مثلاً نقاشی دیواری یا آئینه کاری رواج زیادی داشته است. از این رو می‌بایست به بررسی گچبری های خانه‌های دوره قاجاری و تقسیم بندی و کاربرد نقشمایه های متفاوت موجود در این گچبری ها بررسی گردد.

در خانه های اعیانی می توان اصول و مایه های مشترکی را در کیفیت فضا سازی و معماری تشخیص داد. در این خانه ها حیاط‌های وسیع با حوضهای آب و باغچه های سرسبز که همه فضاهای خانه از بزرگ و کوچک به دور آنها نشسته اند بیش از همه چیز جلوه می کنند. همراه حیاطها، تالارهای بزرگ و پرتکلف که پراهمیت ترین فضاها محسوب می گردند، دیده می شوند که بر راس حیاطها قرار گرفته و به این ترتیب بر ترکیب کلی فضاهای خانه، شکل و اجزاء نماها و عناصر متشکله حیاطها تأثیر مهمی گذارده اند. این تالارها از یک سو به حیاط اشراف کامل دارند و از سوی دیگر به فضاهای مجاور خود گشوده می شوند. عنصر مهم دیگری که در بیشتر خانه‌ها مشاهده می‌شود حوضخانه های مرتفع و پر تزئین است که در پشت فضاهای مشرف به حیاط و به دور از مرکز خانه واقع شده و نور خود را از سقف تامین می کنند. در کنار این عناصر باید به اتاقهای همانند، ایوانهای مختلف الشكل، ورودی های پرکار، مهنابی های وسیع، حیاطهای طبقه دوم، بالاخانه ها و گوشواره های تالارها نیز اشاره کرد (حاجی قاسمی، ۱۳۷۷، ۷).

علاوه بر تزئیناتی که بعنوان شاخصه های تزئین در

◆ گچبری‌های خانه‌های قاجاری اصفهان

در پی گسترش ارتباطات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران و سایر کشورهای روسیه، عثمانی و کشورهای اروپایی در دوره قاجاری، نوعی شیفتگی به معماری فرنگی در بین برخی از گروهها و اقشار جامعه بخصوص درباریان و بعضی از اشراف و تحصیل کردگان خارج پدید آمد^۷. آثار این تقلید نخست در بناهای حکومتی و ساختمانهای متعلق به درباریان و برخی از قشرهای ثروتمند و سپس در بعضی از ساختمانهای متعلق به گروههای متوسط ظاهر شد (حاج محمد علی، ۱۳۷۲، ۱۰). این تأثیرات که موجب دگرگونی

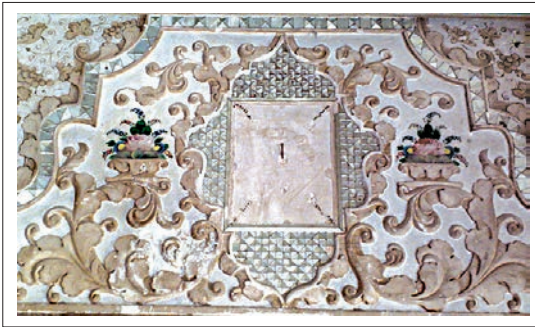
برخی از سنت‌های فرهنگی و هنری شد ابتدا در غالب تزئینات در معماری رخ نمود ولی به تدریج جنبه‌های دیگر معماری را نیز در بر گرفت. بدین ترتیب گچبری که یکی از مطرح‌ترین آرایه‌های این عهد بود نه تنها در مضامین و نقوش بلکه در محل‌های بکارگیری نیز دچار تحول و دگرگونی شد. در پی آن به تقلید از معماری غرب این آرایه در سطح وسیع در نماسازی‌های خارجی، سنتوری‌ها، لچکی‌های بالای پنجره‌ها، سردرها، ستون‌ها و نیم ستون‌های تزئینی پنجره‌ها، ایوان‌ها و بالکن‌ها، سرستون‌ها و در قسمت‌های داخلی در سقف‌ها و گلوئی‌ها و پیش‌بخاری‌ها استفاده گردید.

جدول شماره ۳: تزئینات بکار رفته در خانه‌های قاجاری مورد تحقیق

ردیف	خانه‌ها بخش‌ها	زهتاب	قزوینی‌ها	کهکشان	صیغور قاسمی	لباف	یداللهی	شیخ‌الاسلام	وثیق انصاری	شیر محمدی	ارسطویی	امام جمعه
۱	مقرنس	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۲	کاسه‌سازی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۳	یزدی‌بندی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۴	قطاربندی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۵	رسمی‌سازی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۶	نقاشی روی گچ	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۷	گچبری	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۸	حجاری	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۹	آینه‌کاری	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۰	ارسی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۱	شیشه رنگی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۲	طلا اندازی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۳	کاشیکاری معقلی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۴	کاشیکاری	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۵	منبسط کاری	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۶	کتیبه نویسی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۷	رنگ‌آمیزی لعابی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۸	مشیک چوب	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۹	مشیک سنگ	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۲۰	آجر چینی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۲۱	نقاشی روی شیشه	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۲۲	نقاشی روی چوب	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۲۳	نقاشی دیواری	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۲۴	کاغذ دیواری	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*

تصاویر ۲، ۳، ۴: گچبری فرنگی از سقف اتاق حوضخانه خانه امام جمعه، سقف یکی از اتاقهای خانه قزوینی ها، و بخشی از یک پیش بخاری خانه زهتاب.

تصاویر ۵، ۶: گچبری فرنگی به همراه نقاشی رنگ و روغن و آئینه کاری از خانه ید اللهی و کهکشان.

در تصاویر ۲ تا ۶ انواع گچبری با برجستگی های متفاوت و نقوش فرنگی با طرحهای گوناگون، رنگ شده یا بدون رنگ و ساده و در ترکیب با سایر هنرها همچون آینه کاری و نقاشی در همه خانه های اصفهان مشاهده می شود. همانگونه که دیده می شود این گچبریها تلفیقی با سایر هنرها هستند که بخشی از آنها همچون آینه کاریها از بین رفته است.

سرستونهای این خانه ها از جمله عناصر تزئینی هستند که بسیار تحت تاثیر بناهای اروپایی بودند. این سرستونها بزرگ و پر نقش و نگارند. شکل پذیری گچ امکان کننده کاریهای ظریف و ریزه کاریهایی چون نقشهای پیچیده پر گل و برگ که تنوع زیادی داشتند، نوارهای متصل به هم،

نقوش بکار گرفته شده شامل انواع نقوش سنتی هندسی، ختایی و اسلیمی بود که با نقوش غربی گیاهی و انسانی تلفیق می یافت. البته استفاده از نقشهای سنتی و دوری از نقشهای انسانی در مکان های مذهبی به قوت خود باقی بود. با این وصف گچبری دوره قاجار با طیف وسیعی از مضامین و نقوش جدید روبرو شد که البته عدم تامل در تلفیق و ترکیب هنرمندانه آنها گچبری این دوران را از دستیابی به یک سبک و هویت مشخص دور ساخت. نقوشی چون انواع گلها، برگها، غنچه ها و میوه ها به شکل طبیعت گرایانه، ریشه ها، تاج گل ها، گلدان ها، سر انسان و حیوان، فرشتگان بالدار، بدن جانوران واقعی و خیالی، خورشید و انواع اشیای کاربردی چون سلاح های جنگی، سماور، تاج، بیرق، روبان های تزئینی.

تقلید از نقوش غربی با وجود آنکه برای مدت کوتاهی موجب پدید آمدن طرح های بدیع شد، اما در مجموع سبب تضعیف و گسسته شدن روند تکامل طراحی نقوش تزئینی معماری گردید (سلطانزاده، ۱۳۷۲، ۱۳۲). نقوش یاد شده خاصه نقش های انسانی و حیوانی با شیوه های کاملاً برجسته برگرفته از فنون فرنگی اجرا می گردید و همچنان استفاده از رنگ در آنها متداول بود. ستون ها بصورت واقعی یا کاذب و نیم ستون های تزئینی که با همان شیوه روکش گچی بر روی ستون های چوبی انجام می گرفت همه در عین نمایش تأثیرات غربی یاد آورد گچبری های باستانی است.

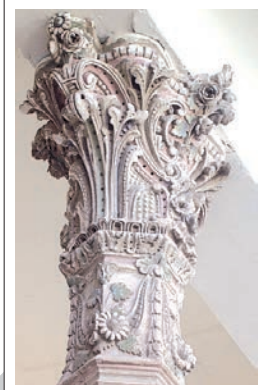
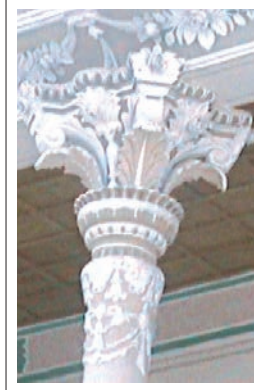
تصاویر ۱۱، ۱۲: دو سرستون از خانه شیخ الاسلام و خانه امام جمعه.

ستون‌ها در خانه لباف دارای تنوع زیادی می باشند که تعداد آنها از نظر تنوع به ۷ عدد می رسد که همگی از نظر تزئینات بسیار پرکار و متفاوت از یکدیگر و دارای نقوش فرنگی هستند. پس از آن خانه قزوینیها دارای ستونهای گچبری پرکار با نقوش فرنگی است و ستون‌های خانه صیفور قاسمی دارای نقوش ساده و هندسی است.. خانه های شیخ الاسلام و امام جمعه نیز دارای ستون‌هایی از جنس چوب هستند که احتمالاً با شیشه‌های رنگی یا آینه‌کاری تزئین شده بودند.

از دیگر طرح‌های وارداتی دوره قاجار پیش‌بخاری‌های تزئینی بود که گچبری آنها تحت عنوان لندنی سازی شناخته می شد و در تاریخ گچبری ایران نمونه‌های آن را در طاقچه های مرسوم در کاخ‌های ساسانی از جمله کاخ نیشابور می توان دید. در خانه‌های قاجاری این پیش بخاریها به میزان زیادی وجود دارند که با انواع طرح‌های فرنگی، گیاهی و تلفیقی و گاه با ترکیبی از تزئینات گچبری و آینه‌کاری، مقرنس و نقاشی مشاهده می‌شوند. تزئینات این پیش‌بخاری‌ها متناسب و همخوان با سایر تزئینات در شاه نشین و یا تالار هر خانه می باشد.

در تصاویر ۱۳، ۱۴، ۱۵ و ۱۶ پیش بخاری از خانه قزوینی، شیخ الاسلام، صیفور قاسمی و لباف نشان داده شده است که دارای تزئینات متفاوتی به همراه گچبری هستند. پرکارترین نوع تزئینات پیش‌بخاریها را می‌توان در خانه قزوینی ها مشاهده کرد که گچبری با برجستگی کم به همراه آئینه کاری و نقاشی رنگ روغنی بکار برده شده است. در خانه شیخ الاسلام پیش بخاری‌های زیادی با تنوع گوناگون وجود دارد که خوشبختانه مرمت شده و اکنون در وضعیت خوبی به سر می‌برند. به غیر از تصاویر پیش

گلپهای فرنگی و... در این ستونها را بوجود آورده بود. در تصاویر ۷، ۸، ۹ و ۱۰ به نمونه هایی از ستونهای بکار رفته در خانه های قزوینیها، لباف و صیفور قاسمی اشاره شده است.

تصاویر ۷، ۸، ۹، ۱۰: سرستون به ترتیب از خانه قزوینی ها، دو سرستون از خانه لباف، صیفور قاسمی

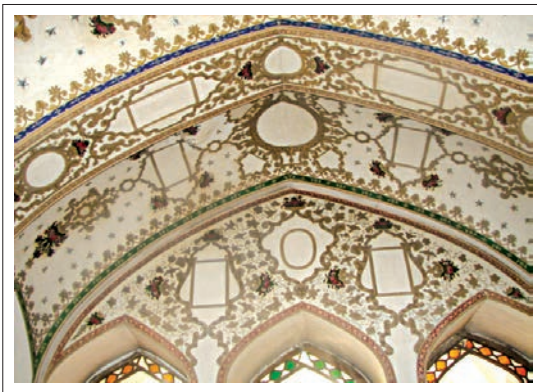
برخی از ستونها و سرستونها نیز به دلیل استفاده از مصالح متفاوت ناهمگون و یا نامرغوب، عدم توجه و گذشت زمان در حال حاضر عاری از هر گونه تزئین می باشند به این معنا که تزئینات آنها فرو ریخته است و احتمالاً دارای تزئینات آینه کاری بوده اند. تصاویر ۱۱ و ۱۲ سرستونهای خانه امام جمعه و شیخ الاسلام را نشان می دهد که از این جمله‌اند.

■ تصاویر ۱۷، ۱۸، ۱۹: راست گچبری از خانه ارسطویی، میانی، گچبری و آینه کاری هندسی از خانه قزوینی ها، چپ: بخشی از گچبری بخاری خانه صیפור قاسمی.

نمونه هایی از این نقوش را می توان در همه خانه های قاجاری صیפור قاسمی، زهتاب، ارسطویی و قزوینی ها را در تصاویر ۱۷، ۱۸، ۱۹ و ۲۰ مشاهده کرد. خانه زهتاب یکی از بهترین نمونه ها از نظر کاربرد عناصر هندسی در گچبری ها می باشد.

■ تصویر ۲۰: بخشی از تالار خانه زهتاب با تزئینات هندسی و گیاهی گچبری شده.

علاوه بر موارد ذکر شده دسته بندی های دیگری نیز همچون مقرنس، قطار بندی، رسمی بندی، یزدی بندی و یا ترکیب گچبری با آینه کاری نیز در این خانه ها مشاهده می شود که چون دارای تقسیم بندی های دقیق ریاضی گونه هستند می توان آنها را زیر مجموعه نقوش هندسی جای داد. مقرنس های بکار رفته در ابنیه اعیانی قاجاری اصفهان بسیار دقیق و زیبا بر سقف های گنبدی، نیم کارها، گیلویی ها و پیش بخاری ها کار شده اند. تقریباً تمامی خانه های قاجاری اصفهان کمابیش دارای مقرنس هستند. علاوه بر خانه های صیפור قاسمی و قزوینیها که تصاویر آنها ضمیمه شده است خانه شیخ الاسلام نیز دارای مقرنسهای زیاد و پرکاری است که در سقف، بخاری ها، طاقچه ها و گیلویی ها صورت گرفته

بخاریهایی که ضمیمه شده. خانه های ارسطویی، امام جمعه، زهتاب، کهکشان و یداللهی دارای پیش بخاریهای متنوع که همه با نقوش فرنگی تزئین شده اند هستند.

■ تصاویر ۱۲، ۱۴، ۱۵، ۱۶: پیش بخاری از خانه قزوینی، شیخ الاسلام، صیפור قاسمی و لباف.

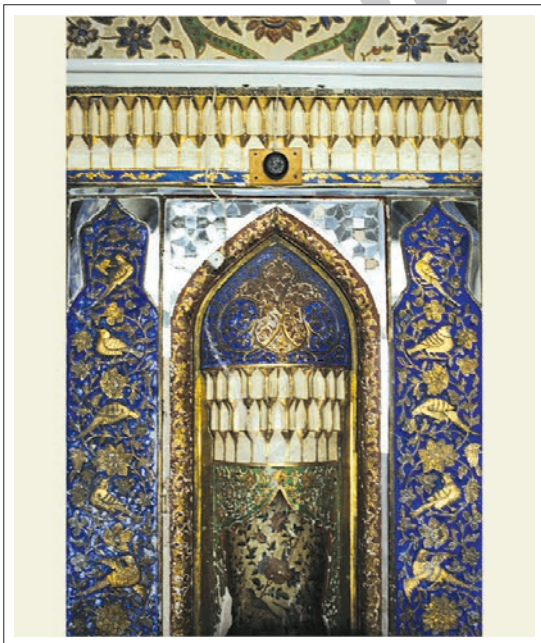
◆ طبقه بندی نقش مایه ها در گچبری های خانه های قاجاری اصفهان

بطور کلی می توان نقوش موجود در گچبریهای خانه های قاجاری اصفهان را به ۶ دسته تقسیم نمود.

۱- نقوش هندسی: در این دسته از نقوش معمولاً از خطوط مستقیم و شکسته در حالات مختلف در کادرهای گچبری شده استفاده می شود و غالباً در حاشیه متن و گچبری بکار رفته اند. در نقوش هندسی کمتر اشکال کثیر الاضلاع و یا گره چینی دارند. نقش مستطیل یا مربع به عنوان قاب یا کادر مورد استفاده قرار گرفته است. بیشتر تلفیقات بین اشکال هندسی، گیاهی و حیوانی انجام شده است. نقوش هندسی در تزئینات خانه های اصفهان نسبت به نقوش گیاهی بسیار محدود است.

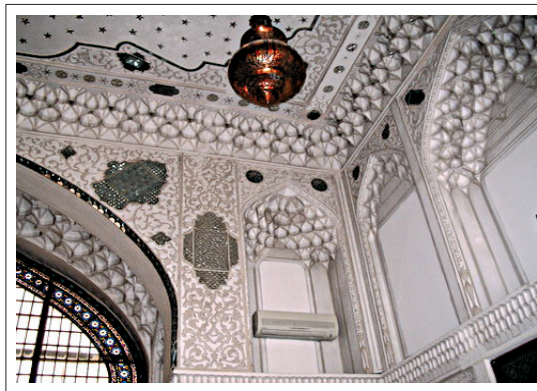

۲- نقوش حیوانی و پرندگان: نقوش حیوانی از نقشه‌های متداول و پر اهمیت گچبری است. قدیمی ترین نمونه گچبری بجای مانده با نقوش حیوانات در ایران را می توان به دوره اشکانی نسبت داد. نقش مایه حیوانات بصورت مستقل و مجزا و عنصری که به کل ترکیب بندی هنری حاکم باشد فقط در هنر ایران رخ داد (تالپوت رایس، ۱۳۷۵، ۳۳). نقوش حیوانات، پرندگان و موجودات دیگر که از تلفیق پرندگان و حیوانات و انسانها تشکیل می شدند نیز در این دسته گنجانده می شوند. این نقوش در بیشتر موارد به همراه نقوش گیاهی و هندسی و گلدانی ترکیبی دلپذیر را ایجاد می کردند. در عهد قاجار فصل جدیدی در آرایه های حیوانی گشوده شد. در این دوره نقشه های طبیعت گرا و متنوعی مانند عقاب، شیر، قوچ، اسب و موجودات ترکیبی به همراه نقشه های گیاهی و انتزاعی مورد استفاده قرار گرفتند و به دلیل محدود شدن تزئینات به درون خانه ها به جز در قالب اشکال پرندگان به ندرت بکار رفته اند. در خانه های قاجاری اصفهان نیز این تحول مشاهده می شود. در این نقوش پرندگان به میزان زیادی یافت می شود. در برخی مکانها نیز تصاویری از حیوانات افسانه ای مانند سیمرغ یا اژدها مشاهده می شود که بسیار ظریف کار شده اند سایر حیوانات کمتر در این نقوش بکار رفته اند. در تصاویر ۲۴، ۲۵ و ۲۶ کاربرد نقوش پرندگان در گچبری ها را مشاهده می کنیم، در اکثر خانه ها نقش پرندگان دیده می شود ولی بهترین و ظریف ترین نمونه آن را می توان در خانه شیخ الاسلام و بیشترین تعداد در خانه کهکشان به همراه طلا کاری مشاهده می شود.

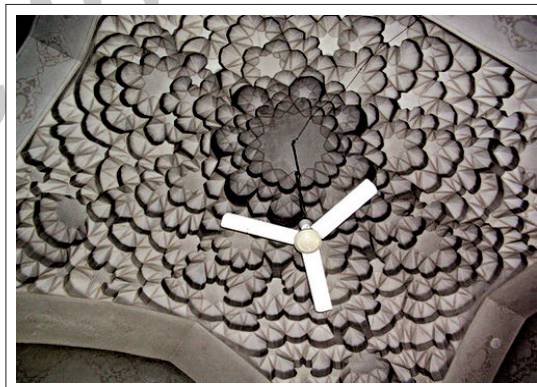

تصویر ۲۲: نمایی از مقرنس سازیهای خانه قزوینی ها.

است. عدم توجه و مصالح نامناسب در هنگام کار باعث شده که کاربردی های برخی از خانه ها به کلی ویران و غیر قابل بازسازی شوند. در خانه های امام جمعه و شیخ الاسلام بیشترین تعداد کاربردی دیده می شود که بسیاری از آنها ویران شده و برخی نیز هنوز پابرجا مانده اند. کاربردی های این خانه ها نسبت به سایر خانه ها از زیبایی و تنوع زیادی برخوردارند و در طاقچه ها، گیلویی ها، سقف، نیم کارها و حتی در دیوارهای حیاط مشاهده می شوند. در تصویر ۲۳ نمونه ای از کاربردی خانه شیخ الاسلام دیده می شود.

تصویر ۲۱: نمایی از مقرنس ها، قطار بندی ها، نقوش فرنگی و آینه کاری ها شاهنشین خانه صیغور قاسمی.

تصویر ۲۲: نمایی از مقرنس سازی های خانه قزوینی ها.

تصویر ۲۳: بخشی از کاربردی یکی از سقف های خانه شیخ الاسلام.

محمدی با اشعاری در وصف واقعه کربلا و بخصوص تکرار عبارت یا ابا عبدالله الحسین (تصویر ۲۹) و خانه ارسطویی با اشعاری در وصف فاجعه کربلا (تصویر ۳۰) دارای کتیبه می باشند. در خانه ارسطویی کتیبه های یاد شده در ورودی ایوان و در خانه شیرمحمدی در بالاترین قسمت دیوار حیاط خانه قرار دارند.

تصاویر ۲۷ و ۲۸: راست: کتیبه از خانه یداللهی، چپ: کتیبه از خانه شیخ الاسلام.

تصاویر ۲۹، ۳۰: بالا: از خانه ارسطویی، پائین: خانه سرهنگ بخردی یا شیرمحمدی با کتیبه‌های نوشته شده گچبری.

تصویر ۲۲: نمایی از مقرنس سازیهای خانه قزوینی ها.

تصاویر ۲۴، ۲۵، ۲۶: راست: نقش پرند گچبری شده و رنگین از خانه کهکشان، میانی: نقش گچبری با نقوش پرندگان و گل و گیاه های طبیعی و انتزاعی و فرنگی از خانه شیخ الاسلام، چپ: گچبری رنگی از خانه ارسطویی.

۳- خط و کتیبه نویسی: کاربرد خط در معماری ایران بصورت کتیبه‌ویسی ظاهر شد و پیشینه آن به دوران هخامنشی می‌رسد که نمونه‌های آن را می‌توان در گنج‌نامه و تخت جمشید مشاهده کرد. در دوران اسلامی کاربرد آیات قرآنی به انواع خطوط بخصوص در بناهای مذهبی رواج یافت و در دوران متفاوت به روند خود ادامه داد. در دوره قاجار بهترین نمونه های کتیبه کاشیکاری بودند و کتیبه های گچی نیز با تنوع خطی و اجرای مطلوبی دنبال می شد. در خانه های قاجاری اصفهان کتیبه‌های گچبری محدودی وجود دارد که معمولا به خط نستعلیق می‌باشند. در میان خانه های ذکر شده، خانه های یداللهی با کتیبه انا مدینه العلم و علی بابها (تصویر ۲۷)، خانه شیخ الاسلام با چند کتیبه بسم الله الرحمن الرحیم، نصر من الله و فتح قریب و فدخلوها به سلام آمین (تصویر ۲۸) خانه شیر

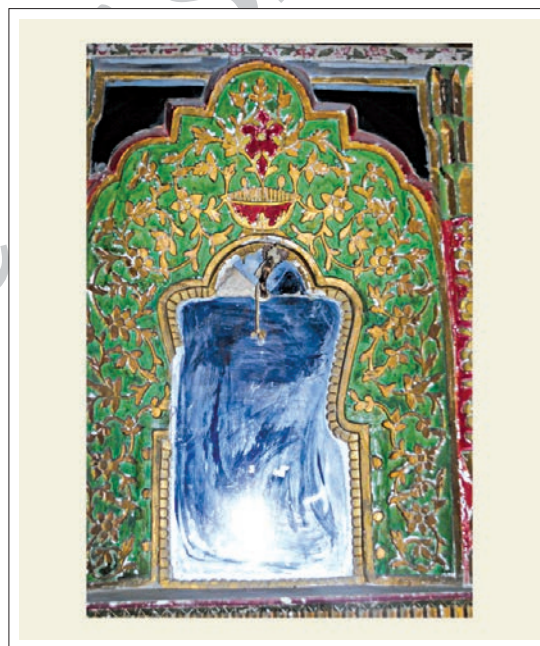
زهتاب مشاهده کرد. تصویر ۳۲ بخشی از تزئینات طاقچه یکی از دیوارهای خانه وثیق می باشد که دارای تزئینات برگ و میوه انگور و گل زنبق است. برجستگی گچبریها در خانه وثیق انصاری نسبت به سایر خانه های مورد پژوهش بیشتر است. ذکر این نکته نیز لازم است که این خانه علاوه بر گچبری های عمیق تزئینات گوناگونی دارد، شاه نشین این خانه با کاغذ دیواریهایی که از خارج از کشور وارد شده بودند تزئین شده و اتاقی نیز به نام آئینه خانه دارد که تماما با آئینه و نقاشی دیواری تزئین شده است.

تصویر ۳۲: بخشی از تزئینات خانه وثیق انصاری با نقوش گیاهی برگ و میوه انگور و گل های زنبق.

۶- نقوش فرنگی: نقوش گیاهی در دوره قاجار شکل جدیدتری پیدا کرد به این صورت که از نقوش گیاهی انتزاعی به شکل طبیعت گرایانه در قالب های بوته های گل سرخ، ریشه های گل، تاج گل، نقش های گل و گلدان و حتی میوه ها استفاده کردند. این گرایش به طبیعت گرایی در بناهای مذهبی با وسواس و دقت عمل زیادی همراه بود ولی در بناهای شخصی و حکومتی شکل آزادتری داشت و با تقلید از نقوش فرنگی اجرا شد که تأثیر آن تا به امروز باقی است. با توجه به توضیحی که در مورد نقوش فرنگی بیان شد می توان گفت که در همه خانه های قاجاری بررسی شده در این تحقیق کاربرد نقوش گیاهی فرنگی به وفور دیده می شود حتی در جاهایی که ظاهرا از نقوش اسلیمی و ختایی استفاده کرده اند ارجحیت با نقوش فرنگی است گویی که هنرمندان شیوه طراحی و بکارگیری نقوش اسلیمی و ختایی را فراموش کرده اند و تنها طرح کمرنگی از آن در ذهنشان باقی مانده است. نمونه هایی از کاربرد

۴- نقوش انتزاعی: این نقوش از دوران اسلامی در اینیه ایرانی و اسلامی مشاهده می شده است. در دوره قاجار و بخصوص در خانه های قاجاری اصفهان با ورود طرحها و نقشهای فرنگی و نیز تمایلات طبیعت گرایانه، کاربرد این نقوش کمتر شده است. همچنین اجرای آنها مطلوب نمی باشد. نکته دیگر اینکه این نقوش ممکن است با نقوش فرنگی، طبیعت گرایانه و یا هندسی و جانوری تلفیق شده باشند. بیشترین کاربرد این نوع نقوش در خانه کهکشان مشاهده می شود که به همراه نقاشی و طلاکاری است. در سایر خانه ها تنها چرخشهای حلزونی این گونه نقوش بکار رفته و به جای نقش مایه های اسلیمی و ختایی از نقوش فرنگی استفاده شده است. در تصویر شماره ۳۱ از خانه شهشهان نقوش گچبری انتزاعی با برجستگی بسیار کم به همراه نقاشی و طلاکاری دیده می شود. بیشترین نقوش انتزاعی در خانه شهشهان بکار رفته که بصورت نقاشی و طلا اندازی انجام شده است.

تصویر ۳۱: نقوش انتزاعی گچبری به همراه نقاشی رنگ و روغن از خانه شهشهان.

۵- نقوش گیاهی: مانند انواع پیچک ها، برگ مو، انگور، برگ نخل و کنگر، گل های زنبق، لاله، رز و نرگس و برخی از نقوش مانند انگور و پیچک و برگ نخل بسیار قدیمی و سابقه دیرینه ای در تزئینات ایرانی از دوره هخامنشی در معماری ایران دارند و برخی نیز همچون گل های زنبق و نرگس نسبتا جدیدتر هستند. در برخی از طرح های گیاهی نیز ترکیبی از نقوش هندسی و پرنده گان وجود دارد. همه خانه ها دارای این نوع نقوش گیاهی هستند ولی تقریبا بهترین نمونه این نقوش را می توان در خانه وثیق انصاری و سپس

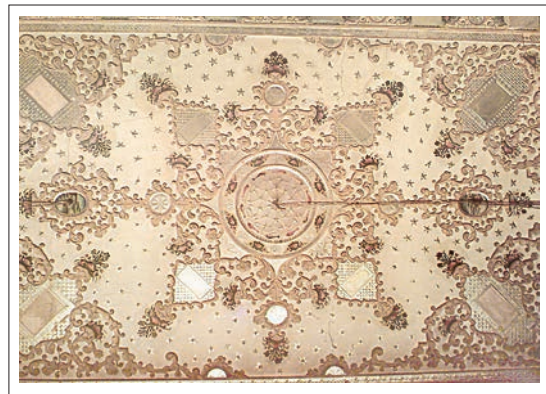
کتیبه، حیوانی و فرنگی. این طرحهای ارزنده زینت بخش سقفها، بخاریها، طاقچه ها، ستونها و دیوارها هستند. همه این ۶ دسته در گچبریهای خانه های قاجاری بکار رفته اند. نقوش هندسی کمترین و نقوش فرنگی دارای بیشترین کاربرد در این خانه ها بوده است. علاوه بر تزئینات گوناگون و فراوان، هر خانه ویژگی شاخصی دارد. ستونها در خانه لباف، انواع کاربردی در خانه شیخ الاسلام، ترکیب گچبری و آئینه کاری در خانه های امام جمعه، صیفور قاسمی و یداللهی، ترکیب گچبری و نقاشی در خانه شهشهان، کاربرد نقوش ساده هندسی در گچبری در خانه دهتاب و کتیبه نویسی در خانه ارسطویی و شیرمحمدی شاخص تر هستند.

تأثیراتی که هنرمندان قاجاری از هنر غربی گرفته بودند باعث ایجاد تمایل طبیعت گرایانه ای مشابه دوران ساسانی در هنر گچبری این دوران شد. گسترش روز افزون تأثیرات همه جانبه غرب و حجم وسیع آرایه های جدید فرصت جذب و تلفیق عناصر هنر غرب در هنر ایران را از هنرمندان گرفت و در پی آن تمایلات هنری جدید در جامعه شکل گرفت که حضور این عناصر قرضی و بیگانه را تأکید و تثبیت می کرد. هرچند در این برهه از زمان در هنر گچبری خلاقیتها و نوآوری های بسیار چشمگیری از طرف هنرمندان گچبر در آثار و ابنیه پدیدار گشت و در بسیاری مواقع به گچبریهایی بر می خوریم که در نوع خود بی نظیرند و مانند یک تابلوی نفیس جلوه گری می کنند، ولی هیچگاه نقوش فرنگی بکار رفته در این آثار که تقلیدی از غرب بودند نتوانستند جایگزین نقوش اصیل ایرانی شوند.

◆ فهرست تصاویر

- ۱- تصویر ۱: پنجره مشبک همراه با شیشه های رنگی و گره چینی و معرق شیشه و گچبری از خانه شیخ الاسلام.
- ۲- تصاویر ۲ و ۳ و ۴ و ۵: گچبری فرنگی از خانه امام جمعه، قزوینیها، یداللهی و زهتاب.
- ۳- تصاویر ۶ و ۷: گچبری فرنگی به همراه نقاشی رنگ و روغن و آئینه کاری از خانه یداللهی و کهکشان.
- ۴- تصاویر ۸ و ۹ و ۱۰ و ۱۱: سرستون به ترتیب از خانه قزوینیها، دو سرستون از خانه لباف، صیفور قاسمی.
- ۵- تصاویر ۱۲ و ۱۳: راست: سرستون از خانه شیخ الاسلام و چپ: سرستون از خانه امام جمعه.
- ۶- تصاویر ۱۴ و ۱۵ و ۱۶ و ۱۷: پیش بخاری از خانه ارسطویی، شیخ الاسلام، صیفور قاسمی و لباف.
- ۷- تصاویر ۱۸ و ۱۹: راست گچبری از خانه ارسطویی، میانی، گچبری و آینه کاری هندسی از خانه قزوینیها، چپ: گچبری بخاری خانه صیفور قاسمی.

نقوش فرنگی در تصاویر ۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۶ و ۳۲ آورده شده است. در تصویر ۳۳ از خانه یداللهی نیز کاربرد نقوش فرنگی در سطح گسترده در قالب لچک و ترنج به همراه آئینه کاری و نقاشی رنگ و روغنی مشاهده می شود.

■ تصویر ۳۳: نقوش فرنگی به همراه آینه کاری از خانه یداللهی.

هنر آینه کاری از دوران صفویه وارد ایران شده و در تلفیق با گچبری شیوه گچبری روی آینه را پدید آورد و انواع فنون در جاسازی گچ از جمله برجسته و برهشته رنگی تداول یافت. استعمال اسلوب های یاد شده در سطح وسیعی از کاخها تا خانه ها از مهم ترین دلایل رونق گچبری در این عهد بود. همانگونه که در تصاویر این تحقیق نیز دیده می شود در خانه های قاجاری اصفهان از آئینه در سطح گسترده ای استفاده شده است که همیشه با گچبریها همراه است. بهترین نمونه این آئینه کاریها را می توان در خانه وثیق انصاری، یداللهی، قزوینیها و امام جمعه مشاهده کرد.

◆ نتیجه گیری

در بررسی های صورت گرفته بر روی تزئینات خانه های قاجاری اصفهان این مطلب حائز اهمیت است که علاوه بر معماری بنا آنچه تحسین برانگیز است تزئینات این خانه هاست. تزئین جزئی از عناصر اصلی بشمار می آمده است و مانند اتاق و تالار و حیاط ارزشمند بوده و نبود آن از ارزش خانه می کاسته است به گونه ای که نامی از خانه هایی که دارای تزئینات نیستند در مراجع و کتب موجود برده نشده است. در خانه های نام برده شده انواع هنرهای گچبری، گره چینی، آئینه کاری، نقاشی دیواری، انواع کاربردیها، حجاری، کاشیکاری معقلی، منبت و مشبک دیده می شود. گچبری که مهمترین و برجسته ترین هنر دوره قاجاری است، در این خانه ها نیز جایگاه ویژه ای دارد. می توان گچبری های بکار رفته در این خانه ها را به ۶ دسته تقسیم کرد که عبارتند از طرحهای هندسی، گیاهی، انتزاعی.

- ۸- تصویر ۲۰: بخشی از تالار خانه زهتاب که با نقوش هندسی و گیاهی گچبری و تزئین شده است.
- ۹- تصویر ۲۱: نمایی از شاه نشین خانه صیפור قاسمی با مقرنسها و قطار بندی ها و نقوش فرنگی و آینه کاری های بسیار زیبا.
- ۱۰- تصویر ۲۲: نمایی از خانه قزوینی ها با مقرنس سازی بی نظیر.
- ۱۱- تصویر ۲۳، بخشی از کاربردی یکی از سقف های خانه شیخ الاسلام.
- ۱۲- تصویر ۲۴: نقش پرنده گچبری شده و رنگین از خانه کهکشان
- ۱۳- تصاویر ۲۵ و ۲۶: راست: نقش گچبری با نقوش پرندهگان و گل و گیاه های طبیعی و انتزاعی و فرنگی از خانه شیخ الاسلام، چپ: گچبری رنگی از خانه ارسطویی.
- ۱۴- تصاویر ۲۷ و ۲۸: راست: کتیبه از خانه یدالهی، چپ: کتیبه از خانه شیخ الاسلام.
- ۱۵- تصاویر ۲۹ و ۳۰: بالا: از خانه ارسطویی، پایین: خانه سرهنگ بخردی یا شیرمحمدی با کتیبه های نوشته شده گچبری.
- ۱۶- تصویر ۳۱: نقوش انتزاعی گچبری به همراه نقاشی رنگ و روغن از خانه کهکشان.
- ۱۷- تصویر ۳۲: بخشی از تزئینات خانه وثیق انصاری با نقوش گیاهی برگ و میوه انگور و گل های زینق که تزئین کننده یک طاقچه می باشند.
- ۱۸- تصویر ۳۳: نقوش فرنگی به همراه آینه کاری از خانه یدالهی.

◆ فهرست جداول

- ۱- جدول شماره ۱: ویژگی های عمومی خانه های قاجاری مورد بررسی.
- ۲- جدول شماره ۲: قسمتهای متفاوت موجود در خانه های مورد بررسی.
- ۳- جدول شماره ۳: تزئینات بکار رفته در خانه های قاجاری مورد تحقیق.

◆ بی نوشت ها

- ۱- قدمت ابنیه ذکر شده از فهرست ثبت آثار ملی کشور و مساحت بناها از سایت هوایی شهرداری منطقه ۳ اصفهان و شماره ثبت از کتاب فهرست بناهای دوره اسلامی ایران، نوشته محمدیوسف کیانی، بدست آمده است.
- ۲- فضای بدون سقفی که بالاتر از سطح حیاط است. دیوارهای این فضا ناماسازی می شود و به این ترتیب به ایوانی شباهت پیدا می کند که سقف آن را برداشته اند. این فضا معمولاً از سه طرف بسته و از جهت چهارم به فضای باز مشرف است.
- ۳- فضایی در صدر تالار و رو به سوی پنجره که مخصوص نشستن بزرگان است.
- ۴- اتاقی که در طبقه بالا کنار تالار قرار می گیرد و به آن ارتباط دارد.
- ۵- اتاق وسیع یا تالاری که محل صرف خوراک است. اتاق ناهار خوری

◆ فهرست منابع

- ۱- آیت اللهی، حبیب الله، ایران تاریخ هنر، ۱۳۸۰.
- ۲- تالبوت رایس، دیوید، هنر اسلامی، ترجمه ماه ملک بهار، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵.
- ۳- حاج محمدعلی، افسانه، نقوش سردرهای خانه های تهران قدیم، تهران، دفتر پژوهشهای فرهنگی، ۱۳۷۲.
- ۴- حاجی قاسمی، کامبیز، خانه های اصفهان، دانشگاه شهید بهشتی و سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران، ۱۳۷۷.
- ۵- رهنورد، زهرا، حکمت هنر اسلامی، تهران، سمت، ۱۳۷۸.
- ۶- سلطان زاده، فضاها و ورودی در معماری سنتی ایران، تهران، معاونت امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، ۱۳۷۲.
- ۷- کیانی، محمدیوسف، تزئینات وابسته به معماری اسلامی، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران، ۱۳۷۶.
- ۸- سلطان زاده، حسین، نمایی از ساختمانهای تهران، تهران، معاونت امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، ۱۳۷۳.
- ۹- مکی نژاد، مهدی، تزئینات معماری، سمت، تهران، ۱۳۸۷.